

УДК 332.28

Л. Л. Мельник,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

Л. Ю. Мельник,

д. е. н., професор, Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет,

АГРАРНА РЕФОРМА: РЕЗУЛЬТАТИ, РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

L. L. Melnik,

PhD in Economics, Associate Professor, Management of Organizations Department,

Dnipropetrovs'k State Agrarian and Economic University

L. Yu. Melnik,

Doctor in Economic Sciences, Professor of Economic Theory and Economics of Agriculture Department,

Dnipropetrovs'k State Agrarian and Economic University

AGRARIAN REFORM: RESULTS, TODAY'S REALITIES, PERSPECTIVES

У статті проаналізовано соціально-економічні результати аграрної реформи в Україні за основними напрямками її проведення. Визначено найбільш важливі сучасні проблеми, притаманні сільському господарству та можливі напрями їхнього вирішення.

The social and economical results of agricultural reform in Ukraine were analyzed in key areas of its implementation. The most important current problems inherent in agriculture and possible directions of their solving were determined.

Ключові слова: аграрна реформа, проблеми, стан земельних та господарських відносин, агровиробники, рентабельність.

Key words: agrarian reform, the problems of land condition and economic relations, agricultural producers, profitability.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

З часу початку ринкової трансформації одержавленого сектора сільського господарства минуло понад два десятиліття. Будь-яка реформа має на меті удосконалення існуючих соціально-економічних відносин і на цих засадах покращення добробуту населення. В іншому разі реформи втрачають сенс. І не випадково усі суб'єкти аграрної реформи очікували від неї позитивних результатів. На жаль, в цілому цього не сталося. Безперечно, аграрна реформа дала свої певні позитивні паростки. Але дотепер не досягнуто соціально-економічного стану агросфери (включаючи соціальний розвиток села) 1990 р. Тому нині на часі необхідність виваженої оцінки стану сільського господарства в контексті аграрної реформи, "...визначення притаманних йому проблем і ключового завдання для країни: перехід від експортно-сировинного до інвестиційно-інноваційного типу економіки" [1, с. 3].

Важливо також наголосити, що нині більшість науковців і політиків вважають, що саме розвиток АПК, сільського господарства зокрема, необхідно розглядати як локомотив, який здатний забезпечити майбутнє національної економіки. Особливо це на часі у зв'язку з наданням Україні асоційованого члена ЄС. Тим більше, що потенціал вітчизняного сільського

господарства за умови впровадження інновацій, за оцінками науковців, здатний забезпечити 2—4 кратне збільшення врожайності. А це база розвитку тваринництва, біоенергетики (біопалива зокрема), нарощування експорту зернових й іншої продукції аграрного виробництва. До речі, в останні роки ціни на продовольство, за даними ООН, щороку зростають у середньому на 20% [7, с. 23]. А це дає підстави для оптимістичної оцінки щодо розширення ніші вітчизняних товарів на світовому продовольчому ринку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблематика здійснення аграрної реформи, її наслідків, проблем і напрямів їхнього вирішення досліджувалася з самого початку ринкової трансформації сільського господарства і дотепер. Їй присвячені праці насамперед таких провідних вітчизняних науковців аграрного профілю, як В.Я. Амбросова, М.В. Зубця, Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, М.М. Федорова, В.В. Юрчишина. Віддаючи належне їх науковим розробкам, потрібно відмітити, що деякі питання пов'язані із здійсненням й результатами аграрної реформи поки що залишаються не до кінця вивченими, а багато завдань не вирішені належ-

ним чином на практиці. А тому на сьогодні тематика подальшого розвитку сільського господарства є актуальною і потребує постійного дослідження.

МЕТА СТАТТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є здійснення аналізу підсумків аграрної реформи в Україні за основними складовими її проведення, визначення актуальних сучасних проблем, притаманних сільському господарству та можливих напрямів їхнього вирішення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Будь-якій господарській системі притаманні як позитиви, так і певні проблеми. Останні можна свідомо вирішувати еволюційно і революційно. Відносно аграрної реформи, то на рівні Президента України її було визначено як "мирну революцію": "Це була справжня доленосна мирна революція, коли належало знову поставити все з голови на ноги, знову повернути українському селу його предвічне покликання" [2, с. 4].

З точки зору термінів здійснення і змісту власницько-господарських відносин, дійсно, можна вести мову про "революційні" зміни. Адже йшлося про перехід до нового типу економічної системи. Державна і колгоспно-кооперативна власність на засоби виробництва (у т.ч. земля) були розпайовані та приватизовані. Як наслідок, сучасний господарський стан аграрного виробництва є приватно-ринкового типу. Найбільш важливою складовою господарського механізму є ринок. Регуляторні дії держави обмежені. Усі господарюючі суб'єкти в сільському господарстві самостійно вирішують відомі питання менеджменту підприємств: що, як, скільки, з ким і для кого виробляти, у кого купувати засоби виробництва. З цих позицій, тобто ринкової трансформації одержавленої моделі сільського господарства, мета аграрної реформи досягнута. Але, як відомо, це лише засіб досягнення кінцевої мети агрорекорфу — підвищення продуктивності, ефективності аграрного виробництва і на цих засадах добробуту селян і всього населення.

З цих позицій оцінка результатів аграрної реформи — неоднозначна. У певній мірі (дещо умовно) тут можна виділити такі положення.

Переважно позитивна оцінка агрорекорфу, особливо починаючи із 2000 р. П.Т. Саблук ще у 2002 р. відмічав: "...майже через 10 років від початку аграрної реформи, намітилися певні позитивні результати в сільському господарстві та його основі — суспільному секторі. Досить стабільна також економічна ситуація у

приватному секторі" [4, с. 5]. Але пізніше (у 2011 р.) П.Т. Саблук прийшов до висновку: "Допрацювалися до того, що, маючи найкращі у світі чорноземи й відданого землі селянина, живемо з кожним роком дедалі гірше" [5, с. 3].

В.Я. Месель-Веселяк порівнює виробництво валової продукції сільського господарства (в постійних цінах 2010 р.) в 2011 р. із 1999 р. і підкреслює, що воно зросло у 1,7 раза, у т.ч. рослинництва — у 2,1, а тваринництва — у 1,2 раза. "Сьогодні з впевненістю можна заявити, що реформування принесло позитивні результати" [7, с. 142].

Відносно негативної оцінки аграрної реформи, то як правило, науковці відмічають погіршення використання земельних ресурсів, зниження їхньої родючості. М.В. Зубець відмічає, що земельні ресурси настільки виснажені, що без серйозної роботи над відновленням їхньої родючості важко розраховувати на конкурентоспроможність галузі. Не кращі справи і з матеріально-технічною базою сільськогосподарських підприємств. Вона значно зменшилася кількісно, морально і фізично застаріла [1]. Не відбулися й позитивні зрушення щодо такої дуже важливої складової аграрної сфери як соціальна. Для українського сільського господарства очевидною і основною проблемою є соціальна складова, яка за своїми не розв'язаними проблемами значно випереджує інші складові сталого розвитку — економічну і екологічну. Досягнуте за останні роки завдяки проведеній земельній реформі та розвитку приватних форм господарювання на селі збільшення продуктивності агропромислового виробництва не приводить до адекватного підвищення рівня життя сільських жителів, а закладені в законодавстві правові і організаційні чинники сільського розвитку не спрацьовують [7, с. 47, 189].

Виходячи із викладеного вище, можна зробити висновок, згідно з яким результати реформування аграрної сфери в наукових колах оцінюються неоднозначно. Зумовлено це в першу чергу тією обставиною, що нерідко має місце однобічний підхід. Так, більшість науковців зосередили увагу на чиннику приватної власності, точніше абсолютизували його. На їхній погляд, аграрне господарювання повинно ґрунтуватися на приватно-сімейних формах, у яких в одній особі поєднується власник — господар — працівник. Адже найвища ефективність виробництва досягається за умов тотожності власності і праці. Це підтверджує як вітчизняний, так і зарубіжний досвід.

Положення щодо позитивного впливу фактора "тотожності власності і праці" на господарську

діяльність — сумнівів не викладає. І з цих позицій результат агрореформи — позитивний. Адже у 2012 р. частка приватних агрогосподарств (господарств населення і фермерських господарств) у валовій продукції сільського господарства становила 55,6%, приватно-спільних — 43,4 і державних лише 1,0%. Відносно соціального аспекту, В.Я. Месель-Веселяк підкреслює той факт, що "зараз на передану в оренду землю селянин-власник одержує 1,5—2 тонни зерна, тоді як за радянських часів лише комбайнери одержували значну кількість зерна, але не більше тонни" [7, с. 142].

Але, як відомо, далеко не всі орендодавці отримують таку орендну плату. І головне, що вона — нетрудовий вид доходу і з точки зору господарюючих суб'єктів це відрахування ними частки новоствореної вартості, яка могла б використовуватися на розвиток підприємства. Загальновідомо, що оренда землі, особливо короткострокова, негативно впливає на збереження й відновлення родючості землі, не кажучи вже про її поліпшення. І не випадково первинним гаслом земельної реформи було "землю тим, хто її обробляє". Натомість в секторі сільськогосподарських підприємств майже 9/10 сільськогосподарських угідь використовується на орендних засадах. Інакше кажучи, орендна плата не є безспірним доказом позитивів земельної реформи. На сьогодні є всі підстави вважати, що кращим із варіантів земельної реформи було б трудове право на землю, тобто її використання тими, хто і бажає ефективно господарювати на ній, і може це здійснити.

У зв'язку з цим доречно відмітити, що у свій час О.В. Чаянов писав (залишаємо мову оригіналу): "Социализация земли решительно ставит в основу земельных порядков трудовое хозяйство... при ней трудовому хозяйству предоставляется простор развития и улучшения. Все недостатки и препятствия старого строя теперь уничтожаются... Уничтожается зависимость и гнет крестьянства со стороны землевладельцев, так как их не будет... Не будут владельцы земли жить от нетрудового дохода или ренты, так как рента будет возвращаться обществу" [8, с. 51].

На "ефективність" сучасних земельних відносин в секторі сільськогосподарських підприємств, негативно впливає й той факт, що землевласників велика кількість (понад 6 млн осіб) і їхні наділи порівняно невеликі (4—6 га). А це знижує якість орендних договорів, контроль землевласників за збереженням родючості свого земельного наділу. Знижує ефект приватного землевласника й та обставина, що

Таблиця 1. Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств*

Показники	1990**	2000	2010	2012
Валова продукція (у постійних цінах 2010 р.), млрд грн.	199,2	58,0	94,1	113,1
У тому числі продукція рослинництва	117,9	45,8	66,8	82,1
продукція тваринництва	81,2	12,2	27,3	31,0
Прибуток, збиток (-) від реалізації с.г. продукції, млрд грн.	11,4	-1,2	12,8	20,2
Рівень рентабельності виробництва с.г. продукції, %	42,6	-1,0	21,1	20,5

* Розраховано за даними: [6, с. 43; 52].

**1990 — млрд крб.

землю він отримав безоплатно, а не за свої кошти. Але питання сучасних земельних відносин потребують окремого дослідження.

Некоректною є оцінка економічних результатів реформи, коли основні показники порівнюють з 1999 р. (апогей аграрної кризи), а не з 1990 р. Адже йдеться про переваги ринкового сільського господарства у порівнянні з одержавленим, які поки що не реалізовано. Саме тому у таблиці 1 наведено дані щодо результатів проведення аграрної реформи поетапно.

Наведені в таблиці 1 дані дають наочне уявлення про те, що у економічному контексті ринковий сектор сільськогосподарських підприємств поступається одержавленому дореформеному. Зокрема, виробництво валової продукції зменшилося на 43,2%, у т.ч. продукції рослинництва на 30,4%, а тваринництва в 2,6 рази. Рівень рентабельності знизився на 22,1 відсоткових пункти і недостатній для розширеного відтворення на інноваційних засадах.

Загальновідомим є той факт, що Україна далеко не в повній мірі використовує свій аграрний потенціал. Зокрема урожайність основних культур приблизно в 2,5 рази менша, ніж в США та ЄС, хоча якість українських ґрунтів на порядок вища, ніж в інших країнах світу [7, с. 97]. Вітчизняне сільське господарство може сповна забезпечити населення країни основними видами продовольства, а в перспективі стати одним із гарантів світової продовольчої безпеки [3].

У цілому діюча модель сільського господарства в Україні (за технічною оснащеністю, ефективністю, родючістю ґрунтів, добробутом селян) поступається дореформеній, а також сучасним моделям в країнах Заходу. Зумовлено це низкою гострих проблем, притаманних сучасному етапу розвитку аграрних підприємств. Виділимо найбільш актуальні, без вирішення яких неможлива розбудова інноваційної, конкурентоспроможної моделі — якісно нового розвитку аграрного виробництва. Нині, як вважає більшість науковців аграрного профілю, нагальною є "...необхідність формуван-

ня в Україні вже в найближчій перспективі інноваційної моделі розвитку сільського господарства, спроможна забезпечити його стійке прискорене зростання" [7, с. 13].

Ключовим завданням у цьому контексті є перехід від переважно індустріального до постіндустріального виробництва. А це потребує якісно нового техніко-технологічного оснащення сільського господарства. Сучасний його рівень не в повній мірі відповідає навіть індустріальному. Оснащеність окремими видами техніки ледве сягає половини технічної потреби. Близько 85% техніки в аграрних підприємствах амортизована. Не кращі справи із застосуванням новітніх технологій світового рівня. В переважній більшості господарюючих суб'єктів в сільському господарстві на полях і фермах домінують витратні технології [1]. Виключенням є анклав великих агропромислових агроформувань, у яких ведеться високотехнічне і технологічне аграрне виробництво. Це близько 100 агрохолдингів, які використовують понад 6 млн га сільськогосподарських угідь. Вважаємо, що перехід на постіндустріальні основи сільського господарства є базою більш повного використання природного потенціалу сільського господарства, зменшення втрат вирощеного врожаю (це оцінюється сумою 8—12 млрд грн.), посилення конкурентоспроможності агропідприємств на внутрішньому і зовнішньому агроринках.

За роки незалежності України істотно посилюється процес виснаження земельних ресурсів. А йдеться про найважливіший ресурс у землеробстві — землю. У більшості агропідприємств не дотримуються науково обґрунтованих сівозмін. Так, у 2012 р. частка соняшнику у загальній посівній площі Дніпропетровської області становила 28,8% (за науковими нормами 8—10%). Замість 10—12 т органічних добрив на 1 га посіву в 2012 р. внесли 0,3 т. У цілому родючість землі фінансується за лишковим принципом.

Має місце незбалансованість між землеробством і тваринництвом. Так, у 1990 р. питома вага продукції останнього у валовій продукції сільського господарства України становила 48,5%, а в 2012 р. — 33,3% [6, с. 45].

Вищезазначені проблеми зумовлені низкою причин. Але головною є нестаток коштів в агропідприємств із-за низького рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва. Він має становити не менше 50%, а норма прибутку 15,0%. Фактично по Україні він становив за період 2009—2012 рр. у середньому за рік 20,9%, а середня норма прибутку у сільському господарстві у 2001—2010 рр. становила 1,3%. При

цьому частка сільськогосподарських підприємств, які одержали чистий збиток, становила у 2012 р. — 21,4% [6, с. 52].

Прибуток агропідприємств залежить від системи факторів, які можна розподілити на внутрішні і зовнішні. У складі останніх визначальне місце займає рівень цін на засоби виробництва, які купують агровиробники і їхню продукцію. Загальновідомо, що в силу дії багатьох відомих обставин для сільського господарства притаманний т. зв. "диспаритет або ножиці цін". А тому головним напрямом вирішення проблеми прибутковості агропідприємств є забезпечення еквівалентного міжгалузевого обміну в АПК, тобто усунення диспаритету цін щодо аграріїв з боку підприємств першої й третьої сфер АПК. Водночас прибутковість в значній мірі залежить і від самих агропідприємств, і в першу чергу від ефективності менеджменту. Про це свідчить той факт, що зовнішньоекономічне і правове середовище більш-менш однакове для всіх господарюючих суб'єктів. Але їхня диференціація за прибутковістю істотна. До речі, питома вага підприємств в галузі сільського господарства до загальної їхньої кількості, які одержали чистий збиток, становила у 2010 р. — 30,4%, 2011 — 16,5 і в 2012 р. 21,4% [6, с. 52].

У цьому зв'язку слід погодитися з думкою тих науковців, які вважають, що на рівні суб'єктивного фактора в сільському господарстві мають місце й інші протилежні тенденції, а саме: одні селяни (їх небагато) ведуть ефективний бізнес, інші (більшість) — не здатні цього робити. Приклади прибуткового господарювання мають місце майже скрізь. Але вони поодинокі виключення і є результатом таланта, енергії, самовідданості справі окремих людей, керівників, які забезпечують високоефективну роботу своїх підприємств. Більшість керівників, фахівців сільськогосподарських організацій, неспроможні організувати високоефективне виробництво, подолати "супротив" макроекономічного середовища [7, с. 288].

Наявність в сільському господарстві України анклавів інноваційних агроформувань дає підстави стверджувати, що розірвати замкнуте коло "прибутковість — техніка" можливо і в Україні.

Незаперечним на сьогодні є положення про те, що в сучасних умовах об'єктивно зростає необхідність концептуального осмислення ролі державного регулювання в частині формування довгострокової стратегії та методологічних підходів до її реалізації на основі досвіду зарубіжних країн, де за останні десятиліття значно збагатилася практика здійснення державної підтримки аграрного сектора. При розробці

стратегії розвитку державної підтримки національного аграрного сектора слід у повній мірі враховувати вплив зовнішніх чинників та їх наслідки. Першочерговим при цьому є визнання аграрного сектору пріоритетним і стратегічним напрямом державної політики [7, с. 737].

ВИСНОВКИ

Узагальнення опублікованих праць з питань наслідків аграрної реформи і практичного досвіду її проведення дає підстави сформулювати такий висновок. "Доленосна мирна революція" щодо сільського господарства, хоча і поставила все "з голови на ноги", але при цьому супроводжувалася значними соціально-економічними втратами. Сучасна агросфера (стан аграрного виробництва і села) практично за всіма характеристиками поступається тій, яка діяла напередодні аграрної реформи. Ось чому, напевне, перевага завжди за еволюційним розвитком. Прикладом тут можуть слугувати — революційні зміни щодо "класичної" капіталістично-ринкової економіки в колишньому СРСР і еволюційний її перехід в країнах Заходу. В результаті колишні республіки СРСР знову повернулися до ринкової моделі економіки (до речі, не кращих моделей), а в країнах Заходу еволюційним шляхом розбудовані прогресивні сучасні її моделі ("соціальне ринкове господарство" і "змішана економіка"). Еволюція дала кращі соціальні економічні результати. Ретроспективний погляд на аграрну реформу, особливо на її земельну складову, свідчить: щоб "повернути українському селу його предвічне покликання" — потрібна була не революція, а поступові зміни у власницько-господарських відносинах. Але, образно кажучи, потяг пішов, а тому нині мають бути замінені існуючі форми і методи державної підтримки за безліччю програм і заходів на цілісну систему державного фінансування і захисту галузі з використанням кращого досвіду розвинутих країн та задіянням відповідних механізмів і інструментів [7, с. 177].

Література:

1. Зубець М.В. Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва / М.В. Зубець, П.Т. Саблук, С.О. Тивончук // Економіка АПК. — 2008. — № 12. — С. 3—8.
2. Кучма Л.Д. Дбаючи про село, ми забезпечуємо майбутнє / Л.Д. Кучма // Економіка АПК. — 2004. — № 11. — С. 3—10.
3. Мазур Г.Ф. Удосконалення механізму державного регулювання та стимулювання розвитку агропромислового виробництва /

Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. — 2013. — № 2. — С. 21—25.

4. Саблук П.Т. Основні напрями розвитку високоефективного агропромислового виробництва в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2002. — № 7. — С. 3—13.

5. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.

6. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2012 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2013. — 406 с.

7. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. Економістів-аграрників, Київ, 16—17 жовтня 2012 р. / Редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2013. — 762 с.

8. Чаянов А.В. Избранные произведения: Сборник / Чаянов А.В.; [сост. Е.В. Серова]. — М.: Моск. Рабочий, 1989. — 368 с.

References:

1. Zubets, M.V. Sabluk, P.T. and Tyvonchuk, S.O. (2008), "Innovation and proactive qualitatively new model of agriculture production", *Ekonomika APK*, vol. 12, pp. 3—8.

2. Kuchma, L.D. (2004), "Taking care of the village, we ensure the future", *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 3—10.

3. Mazur, G.F. (2013), "Improvement of state regulation and promotion of agriculture production", *Ekonomika APK*, vol. 2, pp. 21—25.

4. Sabluk, P.T. (2002), "Main directions of development of highly efficient agricultural production in Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 3—13.

5. Sabluk, P.T. (2011), "The implementation mechanism of the reforms in the agricultural sector", *Ekonomika APK*, vol. 10, pp. 3—6.

6. State Statistics Service of Ukraine (2013), "Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2012. Statystychnyj zbirnyk" [Agriculture of Ukraine in 2012. Statistical yearbook], Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.

7. Lunenko, Yu.O. Sabluk, P.T. and others (2013), "The development strategy of the agricultural sector for the period to 2020", *Zbirnyk materialiv Chotyrnadtsiatykh richnykh zboriv Vseukrains'koho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv* [Proceedings of the fourteenth annual meeting of the All-Ukrainian Congress of Scientists agricultural economists], Kyiv, Ukraine, 762 p.

8. Chayanov, A.V. (1989), *Izbrannye proizvedeniya: Sbornik* [Favourites Works: Collected], *Rabochij*, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2014 р.